

**ЗВО «Університет Короля Данила»
Факультет суспільних і прикладних наук
Кафедра перекладу та філології**

Бойчук В. М., Бойчук М.В.

Вступ до мовознавства

**Навчально-методичні рекомендації
для самостійної роботи**

Видавець Кушнір Г. М.
м. Івано-Франківськ – 2023

УДК 81'1(076)
Б 77

*Рекомендовано до друку вченою радою
ЗВО «Університет Короля Данила»
30 вересня 2023 р., протокол №2.*

Рецензенти:

Гуляк Т.М., старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Прикарпатського факультету Національної академії внутрішніх справ, кандидат філологічних наук;

Фінів В.М., викладач кафедри філології та перекладу ЗВО «Університет Короля Данила», кандидат філологічних наук

Бойчук В. М., Бойчук М. В.

Б 77 Вступ до мовознавства : навчально-методичні матеріали для студентів спеціальності «Філологія». Ч.1. Івано-Франківськ : Видавець Кушнір Г. М., 2023. 27 с.

Зміст

Передмова	4
Тематика та обсяг самостійної роботи з курсу «Вступ до мовознавства»	5
Тема 1. Мовознавство як наука. Напрями мовознавства	7
Тема 2. Природа, функції і будова мови	13
Тема 3. Походження і розвиток мови. Класифікація мов	19
Тема 4. Фонетика як наука про звукову систему мови	25

ПЕРЕДМОВА

Інноваційні процеси у вищій освіті сьогодні тісно пов'язані з оновленням освітніх технологій, що акцентують і актуалізують самостійну роботу студентів, яка в навчальних планах бакалаврських програм займає більше 60% часу. З огляду на сказане, студенти повинні формувати необхідні професійні компетенції у форматі самостійного опанування систематизованих знань.

Вивчення курсу «Вступ до мовознавства» студентами 1 курсу ЗВО «Університет Короля Данила» спеціальності «Філологія» передбачено освітньою програмою «Англійська мова (переклад)».

Силабус дисципліни «Вступ до мовознавства» (https://docs.google.com/document/d/1rkSWB2nbsUnj3NiC_RGUr0A9SWOybgss/edit) окреслює перелік компетентностей, яких повинен набути слухач, змістове наповнення, методологію і політику курсу тощо, а також регламентує співвідношення аудиторної та самостійної роботи. Остання охоплює дві третини курсу, або 2 кредити (60 год).

Метою пропонованих навчально-методичних рекомендацій є дидактичне сприяння оволодіння студентами тематикою, що передбачає позааудиторне самостійне опрацювання.

У таблиці «Тематика та обсяг самостійної роботи» структуровано програмовий матеріал для самостійного вивчення та орієнтовний обсяг часу для студіювання лінгвістичного контенту.

До кожної теми пропонується перелік літератури, звернено увагу на ключові аспекти кожної теми, подано запитання для самоконтролю та обговорення.

До першої частини пропонованих навчально-методичних матеріалів увійшли такі теми, як «Мовознавство як наука. Напрями мовознавства», «Природа, функції і будова мови», «Походження і розвиток мови. Класифікація мов», «Фонетика як наука про звукову систему мови».

**Тематика та обсяг самостійної роботи з курсу
«Вступ до мовознавства»**

1	<p>Тема 1. МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА. НАПРЯМИ МОВОЗНАВСТВА.</p> <p>1.1. Ареальна лінгвістика. Функціональна лінгвістика. Психолінгвістика. Соціолінгвістика. Когнітивна лінгвістика.</p> <p>1.2. Міжгалузеві науки: нейролінгвістика, інженерна лінгвістика, математична лінгвістика, лінгвосеміотика, лінгвогеографія тощо.</p> <p>1.3. Методики структурного методу: дистрибутивний аналіз, аналіз безпосередніх складників, трансформаційний аналіз, компонентний аналіз. Поняття семи.</p>	10 год
2	<p>Тема 2. ПРИРОДА, ФУНКЦІЇ І БУДОВА МОВИ.</p> <p>2.1. Соціальна та професійна диференціація мови. Територіальна диференціація мови.</p> <p>2.2. Невербальні засоби спілкування.</p> <p>2.3. Основні мовні одиниці.</p>	6 год
3	<p>Тема 3. ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК МОВИ. КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ.</p> <p>3.1. Типологічна класифікація мов. Соціолінгвістична класифікація мов.</p> <p>3.2. Закономірності розвитку мов: зовнішні і внутрішні. Диференціація та інтеграція мов.</p> <p>3.3. Специфіка розвитку різних рівнів мовної структури.</p>	6 год.
4	<p>Тема 4. ФОНЕТИКА ЯК НАУКА ПРО ЗВУКОВУ СИСТЕМУ МОВИ.</p> <p>4.1. Поняття фонем. Релевантні та нерелевантні опозиції.</p> <p>4.2. Функції фонем: дистинктивна, делімітативна. Диференційні та інтегральні ознаки фонем. Сильні і слабкі позиції.</p> <p>4.3. Види наголосів: словесний (тактовий), фразовий, логічний, емпатичний.</p> <p>4.4. Інтонація. Складові інтонації: методика, інтенсивність, паузи, темп і тембр мовлення.</p> <p>4.5. Позиційні фонетичні зміни: кількісна та якісна редукція голосних.</p> <p>4.6. Комбінаторні фонетичні зміни: акомодация, асиміляція, дисиміляція, гаплогія, дієреза, епентеза, метатеза, субституція.</p> <p>4.7. Графіка і орфографія. Орфоепія. Транскрипція і транслітерація.</p> <p>4.8. Передумови виникнення письма. Значення письма в</p>	10 год

	історії суспільства. Етапи і форми розвитку графічного письма. 4.9. Графіка і орфографія. Принципи орфографії.	
5	Тема 5. СЛОВО І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СИСТЕМА МОВИ ТА ЇЇ РОЗВИТОК. 5.1. Слово. Поняття. Концепт. Концептуальне і конотативне значення. Денотативне і сигніфікативне значення. 5.2. Міжмовні омоніми. «Фальшиві друзі перекладача». 5.3. Термін., його ознаки. Термінознавство. 5.4. Архаїзми і неологізми. Семантичні неологізми. Авторські неологізми. 5.5. Фразеологія. Фразеологізм як знак вторинної номінації. Класифікація фразеологізмів: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення. 5.6. Лексикографія. Теоретична і практична лексикографія. Типи словників.	10 год
6	Тема 6. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРАМАТИКИ. 6.1. Способи вираження граматичного значення. 6.1.1. Синтетичні способи вираження граматичних значень (афіксація, чергування (внутрішня флексія), наголос, редуплікація, словоскладання, суплетивізм). 6.1.2. Аналітичні способи вираження граматичних значень (спосіб службових слів, спосіб порядку слів).	6 год
7	Тема 7. МОРФОЛОГІЯ. 7.1. Критерії виділення частин мови: семантичний критерій, формально-граматичний (морфологічний) критерій, синтаксичний критерій, словотвірний критерій. 7.2. Характеристика основних частин мови. Частини мови в різних мовах.	6 год
8	Тема 8. СИНТАКСИС МОВИ. 8.1. Речення та його ознаки. Предикативність і модальність. 8.2. Граматичне і актуальне членування речення. 8.3.Текст.	6 год

Тема 1.

МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА. НАПРЯМИ МОВОЗНАВСТВА.

Питання для опрацювання та вивчення:

1.1. Ареальна лінгвістика. Функціональна лінгвістика. Психолінгвістика. Соціолінгвістика. Когнітивна лінгвістика.

1.2. Міжгалузеві науки: нейролінгвістика, інженерна лінгвістика, математична лінгвістика, лінгвoseміотика, лінгвогеографія тощо.

1.3. Методики структурного методу: дистрибутивний аналіз, аналіз безпосередніх складників, трансформаційний аналіз, компонентний аналіз.

Література до теми:

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 288 с.

2. Дрогомирецький П., Пена Л. Вступ до мовознавства : навч.-метод. Посібник. Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. 102 с.

3. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. 402 с.

4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. К. : Академія, 2006. 336 с.

5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник. К. : Видавничий дім «Академія», 2001. 368 с.

6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник. К. : Видавничий дім «Академія», 2010. 234 с.

7. Кравченко Н. К. Методи лінгвістичних досліджень. URL: <http://discourse.com.ua/lekcii/metodi-lingvistichnih-doslidzhen/>

8. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 104 с.

9. Методи лінгвістичних досліджень : навч. посіб. Умань : Візаві, 2019. 106 с.

10. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. К. : Либідь, 2001. 223 с.

11. Ющук І. П. Вступ до мовознавства. К. : Рута, 2000.

Методичні рекомендації до теми

1.1. Ареальна лінгвістика. Функціональна лінгвістика. Психолінгвістика. Соціолінгвістика. Когнітивна лінгвістика.

Усебічне висвітлення зазначеного питання передбачає розуміння предмета вивчення різних видів лінгвістики, зокрема

- ареальної,
- функціональної,
- психологічної,
- соціальної,
- когнітивної тощо.

Тому варто *законспектувати* з різних лексикологічних джерел інформацію стосовно аспектів дослідження вказаних напрямів мовознавства. Пропонуємо звернути увагу на такі словники:

1. Єрмоленко С.Я., Биби́к С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. К. : Либідь, 2001. 224 с. URL : [Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів : Єрмоленко С.Я. : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#)

2. Голянич М.І., Стефурак Р.І., Бабій І.О. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / за ред М. І. Голянич. Івано-Франківськ : Сімик, 2011. 272 с. URL : [Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія : Голянич М.І. : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive.](#)

3. Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця : ТВОРИ, 2020. 920 с. URL : [Словник RD-Суч лінгв словник \(1\).pdf \(donnu.edu.ua\)](#)

1.2. Міжгалузеві науки: нейролінгвістика, інженерна лінгвістика, математична лінгвістика, лінгвосеміотика, лінгвогеографія тощо.

Пригадати, що таке лінгвістика, і дізнатися предмети вивчення, для прикладу статистичної лінгвістики, математичної лінгвістики, юридичної лінгвістики, прикладної лінгвістики, внутрішньої лінгвістики, контрастивної лінгвістики, а також лінгвістики тексту, зовнішньої та дескриптивної лінгвістики тощо можна на сайті [Leksika.com.ua](#). ([ЛІНГВІСТИКА АРЕАЛЬНА](#))

(leksika.com.ua)) чи скористатися навчальними підручниками, поданими у списку літератури в силабусі з курсу, зокрема

Питання для обговорення і самоконтролю:

1. Що є предметом дослідження функціональної лінгвістики?
2. Які проблеми вивчає соціолінгвістика?
3. Що досліджує когнітивна лінгвістика?
4. Яка міждисциплінарна галузь досліджує зв'язки мови і права?
5. Що є предметом дослідження лінгвістики тексту?
6. Яка частина мовознавства розв'язує практичні завдання?
7. Що таке контрастивна лінгвістика?

Теми для есе:

1. Сучасна проблематика математичної та статистичної лінгвістики.
2. Нейролінгвістика: теоретичні та практичні аспекти дослідження.
3. Дескриптивна лінгвістика у сучасному світі.
4. Теоретичні та прикладні аспекти виокремлення юридичної лінгвістики як науки.

1.3 Методики структурного методу: дистрибутивний аналіз, аналіз безпосередніх складників, трансформаційний аналіз, компонентний аналіз.

Зверніть увагу, що структурний метод, поряд з порівняльно-історичним, зіставним та описовим, займає важливу нішу в сучасних дослідженнях мовних одиниць усіх рівнів, оскільки дозволяє розмежовувати значення в семантичних класифікаціях. Крім того, завдяки структурним методикам здійснено перші спроби машинного перекладу і використання ЕОМ у мовознавстві.

Серед методик цього підходу виділяють

- дистрибутивний аналіз,
- аналіз безпосередніх складників,
- трансформаційний аналіз,
- компонентний аналіз.

Важливо розуміти і усвідомлювати, що ***дистрибутивний аналіз*** – це методика дослідження мови, при якій класифікація

мовних одиниць і вивчення їх властивостей виробляються винятково на підставі розподілу, або дистрибуції, цих одиниць у потоці мови, у тексті. Таким чином, у фокусі аналізу перебуває сполучуваність мовних одиниць з іншими одиницями, які є своєрідним оточенням, чи контекстом, цих одиниць.

Варто пам'ятати, що засновниками і творцями дистрибутивного аналізу були представниками описової, чи дескриптивної, лінгвістики, які у своїх дослідженнях стверджували, що різні мовні елементи перебувають у різному оточенні, яке за своєю суттю є неповторним (специфічним). Саме тому це уможлиблює вивчення мовних одиниць у новому аспекті.

Наприклад, зі словом *вудити* асоціюється слово-партнер *риба*, а в англійській мові перед особовою формою *am* дієслова *be* завжди є *I* тощо. Отже, аналізуючи мовні одиниці з позицій дистрибутивного аналізу, виявляємо їх внутрішні властивості, визначені їх функціоналом, бо немає двох одиниць, дистрибуція (оточення) яких повністю збігається.

Коли йдеться про **аналіз безпосередніх складників**, слід **розуміти**, що в основі цього аналізу покладено членування висловлювання на бінарні складники, причому речення розкладається до найменших неподільних складників.

На синтаксичному рівні речення, зрештою, «згортається» до ядерної бінарної конструкції, одне слово в якій є головним, а інше – периферійним, залежним. Наприклад, *моя квартира*, де *квартира* – головний, ядерний елемент бінарної конструкції. Легко виявляємо ядро і маргінальний елемент, для прикладу, у словосполученні *підготувати звіт*.

У процесі аналізу за БС (безпосередніми складниками) у реченні виділяємо найтісніше пов'язані між собою бінарні конструкції (блоки), що формують структуру речення.

Наприклад, речення *Пахне сонцем наше грішне небо*.

Виділяємо такі блоки:

перший поділ – *пахне* + *сонцем*,

другий поділ – *грішне* + *небо*,

третій поділ – *наше* + (*грішне небо*),

четвертий поділ – *пахне сонцем* + *наше грішне небо*.

Як бачимо, у четвертому поділі поєднуємо групу підмета і присудка.

Запам'ятаймо, що головні принципи методики БС були запропоновані американським дескриптивістом Л. Блумфілдом.

В основу *трансформаційного аналізу, або методу*, впровадженого у лінгвістичні дослідження синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики в 50-х роках минулого століття американським ученим Ноамом Хомським (Чомським), покладено прийом визначення семантичних і синтаксичних подібностей і відмінностей між мовними одиницями через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій.

З іншого боку, при класифікації мовних структур береться їх еквівалентність іншим за будовою структурам, що верифікується через можливість однієї структури перетворюватися (трансформуватися) в іншу (для прикладу, активна конструкція може трансформуватися в пасивну). Звідси можна стверджувати, що в основі будь-якої складної синтаксичної структури лежить проста, а відтак за допомогою певного набору правил перетворень можна з простих виводити складні структури.

Застосування на практиці. Проілюструємо розмежування назв істот і неістот із використанням трансформаційного методу.

Порівняймо:

1) *Микола іде з товаришем* → *Товариш іде з Миколою* і

2) *Микола іде з палицею* → *Палиця іде з Миколою*;

або інший приклад

1) *Микола убитий недругом* → *Недруг убив Миколу* і

2) *Микола убитий списом* → *Спис убив Миколу*

(тут правильною є трансформація *убив Миколу списом*);

Щоб зрозуміти сутність *компонентного аналізу*, треба чітко уявляти поняття розщеплення значення слова на семи, тобто найменші складові значення. У науковій літературі вказано, що компонентний аналіз є системою прийомів мовознавчого вивчення значень слів через розщеплення значення слова на складові компоненти, тобто семами (семантичними множниками, або маркерами). Відповідно до цих ознак (компонентів лексичні одиниці різняться між собою або навпаки. Указані складові елементи в слові виділяють через зіставлення його з іншими словами, спільними за значенням.

Так, терміни спорідненості можна описувати за допомогою 3 компонентів. Це – стать (Ч і Ж), спорідненість (П – пряма, Н – непряма), покоління (напр. 1 – покоління, від якого походять я і мої представники, 2 – покоління батьків, 3 – покоління дідів, 4 – покоління дітей, 5 – покоління онуків). Тоді слова спорідненості у термінах компонентного аналізу можна описати, як: батько (ЧП2), мати (ЖП2), дідусь (ЧП3), сестра (ЖН1), син (ЧП4), внучка (ЖП5), дядько (ЧН2), тітка (ЖН2) тощо.

Варто пам'ятати, що в основі компонентного аналізу закладено методику опозиції, вперше застосовану у фонології, бо через протиставлення виявляються специфічні ознаки мовних одиниць.

Практичне значення цього методу полягає в тому, що кількість компонентів є меншою від кількості значень слів, а тому опис лексичних значень за допомогою компонентного аналізу є зручним, оскільки необмежену кількість значень слів можна систематизувати у вигляді обмеженого числа компонентів.

Питання для обговорення і самоконтролю:

1. Які ще методи, крім структурного, використовують у лінгвістичних дослідженнях?
2. Про який метод йдеться, коли класифікація мовних одиниць і вивчення їх властивостей виробляються винятково на підставі розподілу цих одиниць у потоці мови?
3. Хто був серед творців дистрибутивного методу?
4. Який метод використовує поняття бінарних блоків?
5. Який прийом покладено в основу трансформаційного методу?
6. Як ви розумієте процес розщеплення значення?
7. Що таке сема? Наведіть інші назви семи в мовознавчій науці.

Тема 2.

ПРИРОДА, ФУНКЦІЇ І БУДОВА МОВИ.

Питання для опрацювання та вивчення:

- 2.1. Соціальна та професійна диференціація мови.
Територіальна диференціація мови.
- 2.2. Невербальні засоби спілкування.
- 2.3. Основні мовні одиниці.

Література до теми:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. К. : Вид. центр "Академія", 2004. 344 с.
2. Дорошенко С.І. Загальне мовознавство : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 288 с.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства : підручник. К. : Академія, 2000. 356 с.
4. Мацько Л. І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Риторика : навч. посіб. К. : Вища школа, 2003. 311 с.
5. Піз А., Піз Б. Мова рухів тіла. Розширене видання / пер. з англ. К. : ТОВ "Компанія ОСМА", 2015. 416 с.

Методичні рекомендації до теми.

2.1. Соціальна та професійна диференціація мови. Територіальна диференціація мови.

Для цілісного розуміння і висвітлення цього питання *необхідно чітко усвідомлювати*, що:

- мова є суспільним явищем, тобто таким, що зароджується, функціонує і розвивається в соціумі,
- поза суспільством мови немає, і навпаки, без мови суспільство не могло б повноцінно існувати,
- крім мови, у суспільстві активно функціонують інші соціальні явища, такі як наука, культура, ідеологія, релігія тощо.

Варто пам'ятати, що від стану суспільства залежить розвиток і функціонування мови, бо мова є своєрідним дзеркалом самого суспільства. Це підтверджується тим, що:

- мова відображає соціальну диференціацію суспільства (професійну чи класову),

- на мову впливають демографічні чинники і процеси, освітній рівень носіїв мови, розвиток науки і навіть державність та ін.
- суспільство впливає на мову через систему цілеспрямованих урядових заходів, які ми називаємо *мовною політикою держави*, тобто уряд регулює такі питання, як розвиток багатомовності, стимулювання чи стримування тих чи тих мовних процесів, зокрема стосовно функціонування мов недержавних народів тощо.

Мовна політика як цілеспрямована система урядування в сфері регулювання мовних відносин у країні стосується також і нормалізації літературної мови, коли йдеться про впровадження чи усунення певних норм усного і писемного мовлення (орфографічних передусім), усталення термінології тощо.

Питання взаємовідношення мови і суспільства надзвичайно складні і охоплюють, як правило, ще такі аспекти, як:

- мова і народ,
- мова та особистість
- мова і класи (соціальні групи людей)
- мова, базис, надбудова.

У форматі цієї проблематики варто **обміркувати** наступні тези:

1) мова – це явище загальнонародне, а народ є творцем і носієм мови. Одна окрема особа не в змозі щось кардинально змінювати в мові, оскільки мова функціонує і розвивається за своїми внутрішніми (об’єктивними) законами. Для прикладу, Іван Котляревський і Тарас Шевченко традиційно вважаються зачинателем і основоположником сучасної української літературної мови, хоча вони створили лише декілька десятків слів. Звідси окрема особа спроможна лише виявити і засвідчити потенціал мови, продемонструвати шляхи ефективного використання ресурсів мови;

2) у мові класовий підхід виявляється через надмірне вживання, для прикладу, іншомовних слів чи штучних мовних зворотів, специфічну вимову слів на чужоземний лад, актуалізації значення певних слів і витіснення на периферію мовної системи інших одиниць, свідому заміна значень тощо;

3) диференціація суспільства (напр., декласовані елементи: жебраки, злодії бомжі тощо) безпосередньо впливає на творення особливих мовних утворень – таємних мов (арго);

4) професійне розшарування соціуму зумовлює наявність професійних субмов, для яких характерна спеціальна термінологія.

Окрему увагу заслуговує *територіальна диференціація мови*, що також зумовлена суспільним характером. Територіальні властивості виявляються у:

- вимові звуків,
- слововживанні,
- морфологічних формах,
- синтаксичних конструкціях.

Запам'ятайте, що сукупність засобів спілкування на окремій території називають *діалектом*, який протиставляється літературній мові.

Літературна мова – це особлива форма мови, оброблена і відшліфована майстрами слова, філологами, поетами й письменниками; важливою її диференційною рисою є кодифікованість (фіксація у словниках) норми, зокрема у слововживанні й вимові. Іншими словами, *літературна мова* – це загальноприйнятий, уніфікований зразок (еталон) правильного (нормативного) користування мовою.

Літературна мова у своїй стилістичній різнобарвності виявляється в *усній* і *писемній* формах.

Стилі різняться набором мовних засобів, які характерні для певної сфери словоживання. Відповідно виділяють:

- розмовно-побутовий,
- публіцистичний (газетно-публіцистичний),
- професійно-технічний,
- офіційно-діловий,
- художній,
- науковий тощо.

Для кожного стилю властиві особливі лексичні та граматичні особливості.

Питання для самоконтролю:

1. Чому мова є суспільним явищем? Які ще явища «обслуговують» соціум?
2. Які зовнішні чинники впливають на розвиток і функціонування мови?
3. Які завдання мовної політики держави?
4. Що таке діалект? Які відмінності діалектів і літературної мови?

2.2. Невербальні засоби спілкування.

Для вивчення вказаного питання *варто пам'ятати*, що людина пізнає світ не лише за допомогою мови (словесних засобів), а й за допомогою невербальних (несловесних) засобів, тобто для обміну інформацією використовує активно різні аспекти розуміння.

Наукою доведено, що у спілкуванні важливу інформативну та пізнавальну роль відіграють *жести, емоції, манери* партнерів. Крім того, психологи стверджують що 60–80% комунікацій здійснюється завдяки *невербальним* засобам, а вербально передається лише 20–40 %. Такі дані змушують замислитися над природою невербаліки для ефективного використання її арсеналу в процесах комунікації.

Особливістю невербальної комунікації є те, що її вияв зумовлено «імпульсами» нашої підсвідомості, які неможливо підробити. Це дозволяє довіряти невербальному спілкуванню більше, ніж традиційному вербальному.

Невербальні засоби можемо класифікувати наступним чином:

Варто також пам'ятати, що невербальні засоби (або ж допоміжні, супровідні щодо мови) є предметом вивчення **паралінгвістики**.

Для детальнішого опрацювання тематики невербальних засобів варто звернутися до таких *першоджерел*, наприклад: «Основи комунікативної лінгвістики» (Бацевич Ф. С.), «Риторика» (Мацько Л. І.), «Мова рухів тіла» (Піз А., Піз Б.)

2.3. Основні мовні одиниці.

Для підготовки зазначеного питання варто усвідомлювати, що мова є знаковою системою, що функціонує за власними законами поряд з іншими знаковими системами, які вивчає наука *семіотика*.

Мовні одиниці є знаками, у яких певним унікальним чином закодовано інформацію про матеріальні чи віртуальні предмети, які представляють цілі ряди суміжних предметів. Знаки людина використовує для отримання, передавання і зберігання інформації. Основною характеристикою знака є його *матеріальний* характер вираження.

Але не все, що є в мові можна вважати знаком.

Наприклад, *фонему* як мовну одиницю, взяту окремо, не можна вважати мовним знаком, оскільки звук нічого не означає, тобто має план вираження (звучання), але не має плану змісту (значення).

Морфема як мовна одиниця не є повноцінним знаком, бо самотійно не виражає значення, але лише в комбінації з іншими морфемами. Для прикладу, закінчення **-а** в словах *рік-а, вод-а, стол-а* (Р.в., одн.) тощо.

Лексема (слово) – це одиниця мови, яка характеризується планом змісту і планом вираження, отже, вважається повноцінним знаком, який складається з незначків (фонем і морфем).

Зверніть увагу, з відносно невеликої кількості фонем (фігур у термінології датського лінгвіста О. Єсперсена) можна утворити величезну кількість лексем, у чому виявляється принцип мовної економії.

Речення є сукупністю знаків, належить до рівня структур, а тому не є знаком.

Говорячи про мовні одиниці як знаки мовної системи варто звернути увагу на те, що мова – це *природна система знаків*, на відміну від штучних систем. Це стосується не лише її структури, але

й багаторівневої організації й різноманіття функцій. У цьому, власне, полягає універсальність і всеосяжність мови як знакової системи, її здатність формувати й виражати думки.

Питання для самоконтролю:

1. Яка наука вивчає невербальні засоби спілкування?
2. Яке місце і роль несловесних засобів у комунікації?
3. Назвіть різновиди невербальних засобів.
4. Що є мовним знаком? Яка його природа?
5. Чому фонема не є знаком мови?
6. У чому виявляється унікальність мови як знакової системи?

Тема 3.

ПОХОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК МОВИ. КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ.

Питання для опрацювання та вивчення:

- 3.1. Типологічна класифікація мов. Соціолінгвістична класифікація мов.
- 3.2. Закономірності розвитку мов: зовнішні і внутрішні. Диференціація та інтеграція мов.
- 3.3. Специфіка розвитку різних рівнів мовної структури.

Література до теми:

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 288 с.
2. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник. К. : Академія, 2000. 356 с.
3. Мізін К. І. Вступ до мовознавства. Кременчук : Вид-во КНУ, 2011.
4. Семчинський С. В. Типологічна класифікація мов. URL: Типологічна класифікація мов. Українська мова. Енциклопедія. (litopys.org.ua)
5. Швачко С. О., Кобякова І. К. Вступ до мовознавства. В. : Нова Книга, 2006.

Методичні рекомендації до теми:

3.1. Типологічна класифікація мов. Соціолінгвістична класифікація мов.

Для цілісного розуміння питання *варто звернути увагу* на той факт, що відповідно до різних критеріїв учені вибудовують різні класифікації мов. Так, відома генеалогічна класифікація мов, в основу якої покладено порівняльно-описовий метод.

В основі *типологічної класифікації мов* лежать подібності й відмінності будови мов незалежно від їх спорідненості на генетичному рівні, тобто на рівні походження і розвитку. Йдеться передусім про принципи *організації мовного матеріалу*, на підставі чого здійснюється типологічна класифікація мов, тоді як в генеалогічній класифікації актуалізуються відмінності і подібності у самому мовному матеріалі.

У типологічній класифікації беремо до уваги передусім *структурну організацію мови*, не зважаючи на їх походження і функціонування у просторі і часі. Саме тому поряд з терміном типологічна класифікація мов часто можна зустріти й термін *морфологічна класифікація*. З іншого, боку, зараз у мовознавстві усе частіше розрізняють декілька видів класифікації, як-от: фонетична класифікація, синтаксична класифікація, морфологічна класифікація.

Варто пам'ятати, що вперше типологічну класифікацію запропонували німецькі мовознавці Август і Фрідріх Шлейгелі у роботі «Про мову і мудрість індіанців» (1808 р.), в якій вперше запропоновано виділяти флективні, афіксальні та аморфні (без афіксів) мови.

Вільгельм фон Гумбольдт, взявши за основу концепцію Шлейгеля А., поділив усі мови на 4 типи:

- ізолюючі (кореневі),
- інкорпоруючі,
- аглютинативні
- флективні.

Ця класифікація залишається актуальною і в наші дні.

Далі варто сконцентрувати увагу на структурних особливостях кожного типу мов, щоб уміти показати відмінності будови мов кожного типу.

Ізолюючі (або кореневі) мови – це мови без афіксів, а граматичні значення виражають способом прилягання одних слів до інших або за допомогою службових слів.

Їх ще називають *кореневими* мовами тому, що не має жодного різниці між коренем словом. Оскільки слова не відмінюються, то, зрозуміло, що немає жодних формальних (змінних) засобів синтаксичного зв'язку між словами у реченні. Саме тому Шлегель А. назвав ці мови аморфними, тобто безформними.

Речення у таких мов – це певна послідовність слів, неподільних на морфеми слів-коренів.

Яскравими представниками таких мов є китайська, в'єтнамська, тибетська, бірманська та ін.

Аглютинативні мови – це мови, в яких граматичні значення виражаються завдяки особливим афіксам, які називають **приклеюками**. Останні позначають граматичні категорії часу, особи, числа, способу, відмінка тощо. Називають ці афікси приклеюками,

бо вони ніби механічно приклеюються до слова-основи, роблячи слово багатоморфемним, причому межі морфемних стиків настільки чіткі, що не допускають жодних фонетичних змін. Процедура розташування афіксів така: спочатку приклеюються афікси з широким значенням, а далі йдуть афікси з конкретним і вузьким значенням.

Представниками таких мов є грузинська, японська, корейська, монгольська мови, а також мови Африки, Азії та Америки.

Інкорпоруєчі (або полісинтетичні) мови – це мови, в яких аморфні слова-основи, що представляють різні частини висловлювання, об'єднуються в єдині складні комплекси, сукупність яких оформляються службовими елементами. Речення в таких мовах нагадують складні слова, або слова-речення. Сюди відносимо чукотську, коряцьку, більшість мов корінного населення Північної Америки.

Флективні мови – це мови, у яких граматичні значення виражаються за допомогою флексій (закінчень). До цієї групи належать індоєвропейські та семіто-хамітські мови. У флективних мовах флексії (закінчення) є багатозначними. Наприклад, у слові *вод-а* має три граматичних значення: називного відмінка, жіночого роду, однини.

Варто пам'ятати, що флективні мови поділяються на **синтетичні** та **аналітичні**.

Синтетичні мови – це мови, в яких граматичне значення, синтезуючись із лексичним у межах слова, виражається за допомогою формотворчих афіксів та флексій (закінчень), чергування звуків і суплетивізму. Сюди зараховуємо *українську*, російську, білоруську, польську, чеську, литовську, німецьку, санскрит, та ін.

Аналітичні мови – це мови, в яких лексичні та граматичні значення виражені окремо: лексичні – повнозначними словами, а граматичні – службовими словами, порядком слів, інтонацією. Аналітичні мови: всі романські, *англійська*, датська, новогрецька, новоперська, гінді та ін.

Зверніть увагу!

1. Типологічна класифікація будується на принципах переважання тих чи тих мовних структур, а тому чистих типів мов потенційно немає.

2. Тип мови з діахронічного погляду може змінюватися. Наприклад, англійська і болгарська оригінально були синтетичними мовами, а стали аналітичними.
3. Класові принципи до статусу типу мови не варто застосовувати, оскільки кожна мова є унікальним соціальним явищем, здатним виражати найтонші аспекти думки.

Пам'ятаймо, що у мовознавстві з функціонального погляду для класифікації мов застосовуються такі параметри:

- 1) особливості взаємозв'язків мови з народом,
- 2) функції, що виконує мова в суспільстві,
- 3) поширеність мови за межами основних етнічних теренів.

Стосовно характеру взаємозалежностей між мовою і конкретним народом виділяємо три основних соціальних типи мови:

- племінна мова,
- мова народностей,
- національна мова.

Соціальний тип мови детермінується передусім соціальною спільністю носіїв мови. З огляду на сказане мови поділяються на мови *вузького* й *широкого* використання.

До мов вузького використання відносимо племінні мови і мови невеликих народностей.

Національні мови натомість є не лише мовами міжнародного, але й міжнародного спілкування. У такому разі спостерігаємо вихід мови за межі її етнічного функціонування, крім того, вона стає інструментарієм не тільки спілкування, але й фіксації досягнень науки й мистецтва тощо.

Коли йдеться про культурно-історичну класифікацію, то **варто розуміти**, що беруться до уваги винятково літературно-писемні мови.

3.2. Закономірності розвитку мов: зовнішні і внутрішні. Диференціація та інтеграція мов.

Для висвітлення цього питання варто усвідомлювати, що мова – живий соціальний організм, котрий розвивається за своїми внутрішніми законами, що мають об'єктивний характер (не

залежать від волі людей). Натомість усі зміни в мові зумовлюються зовнішніми і внутрішніми чинниками.

Зовнішні – економічний та суспільно-політичний розвій, тенденції у культурі, науці, техніці тощо. Чинники зовнішнього впливу мають надзвичайно великий вплив на мову, можуть призводити навіть до зникнення мови. Активно впливають на неологізацію словника мови.

Внутрішні – зумовлені тенденціями розвитку самої мови, які інколи важко пояснити, часто зумовлені потребами мови, її саморозвитком. Ці чинники закладено в самій мові, а тому час від часу генеруються системою мови, детермінуючи тенденції розвитку мови.

Пам'ятаймо, що в історії розвитку мов простежуються два взаємопов'язані процеси – *диференціації* (поділу) й *інтеграції* (злиття) мов.

Наслідком *диференціації* є виникнення з однієї мови двох чи більше мов. Для прикладу, з праслов'янської розвинулися сучасні слов'янські мови, з норвезької – норвезька та ісландська мови.

Інтеграція – це протилежний процес, коли з кількох діалектів унаслідок контактування і асиміляції мовних явищ виникає одна мова.

Аналізуючи процеси інтеграції мов (койне, піджини), варто звернути увагу на поняття субстрату і суперстрату.

Субстрат – це елементи переможеної мови автохтонного населення, які виявляють себе у мові-переможниці народу-завойовника.

Суперстрат – це елементи переможеної мови народу-завойовника, які наявні в мові-переможниці місцевого автохтонного населення.

3.3. Специфіка розвитку різних рівнів мовної структури.

Учені-лінгвісти стверджують, що яруси мови, тобто її рівні, змінюються з різною швидкістю, причому найчутливішою до змін є *лексико-семантична система*. Яскравим свідченням цього є неологізація словникового складу мови, зумовлена кардинальними змінами в суспільстві останніми десятиліттями. Статистика вказує, що за 1000 років, як правило, змінюється 20% словника мови.

Фонетична система мови демонструє в згаданому аспекті певну консервативність, оскільки протягом життя людина може й не помітити змін у фонетиці рідної мови.

Найстійкішою до змін є граматики, зокрема морфологія. Зміни морфологічних явищ можемо спостерігати упродовж століть.

Таким чином, **зверніть увагу** на твердження: змінюються мовні елементи системи, але структура мови залишається незмінною протягом великих проміжків часу. Власне, стійкість мови забезпечує їй системний характер.

Питання для самоконтролю і обговорення:

1. Що лежить в основі типологічної класифікації мов?
2. Які ще різновиди типологічної класифікації Ви знаєте?
3. Хто з мовознавців створив типологічну класифікацію?
4. Назвіть відмінності між синтетичними і аналітичними мовами?
5. Які чинники розвитку мови ми називаємо зовнішніми? У чому виявляється їх вплив на мову?
6. Які рівні мови найбільш консервативні стосовно розвитку? Чому?
7. У чому полягає відмінність між субстратом і суперстратом?

Тема 4.

ФОНЕТИКА ЯК НАУКА ПРО ЗВУКОВУ СИСТЕМУ МОВИ

Питання для опрацювання та вивчення:

- 4.1. Поняття фонему. Релевантні та нерелевантні опозиції.
- 4.2. Функції фонему: дистинктивна, делімітативна. Диференційні та інтегральні ознаки фонем. Сильні і слабкі позиції.
- 4.3. Види наголосів: словесний (тактовий), фразовий, логічний, емфатичний.
- 4.4. Інтонація. Складові інтонації: методика, інтенсивність, паузи, темп і тембр мовлення.
- 4.5. Позиційні фонетичні зміни: кількісна та якісна редукція голосних.
- 4.6. Комбінаторні фонетичні зміни: акомодация, асиміляція, дисиміляція, гаплогія, дієреза, епентеза, метатеза, субституція.
- 4.7. Орфоєпія. Транскрипція і транслітерація.
- 4.8. Передумови виникнення письма. Значення письма в історії суспільства. Етапи і форми розвитку графічного письма.
- 4.9. Графіка і орфографія. Принципи орфографії.

Література до теми:

1. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. Київ, 1984. 158 с.
- Дрогомирецький П., Пена Л. Вступ до мовознавства : навч.-метод. Посібник. Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. 102 с.
2. Загнітко Анатолій. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. 402 с.
3. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996.
4. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства : підручник. К. : Видавничий дім «Академія», 2001. 368 с.
5. Сучасна українська літературна мова : підручник / Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін.; за ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.
6. Сучасна українська літературна мова: підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. К. : Вища шк., 2002. 439 с.

7. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія: завдання і вправи : навч. посіб. К. : Вища шк., 1995. 151 с.

8. Українська мова: Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-е вид. випр. і доп. К. : Українська енциклопедія, 2004. 824 с.

Методичні рекомендації

4.1. Поняття фонем. Релевантні та нерелевантні опозиції.

Для всебічного висвітлення вказаного питання *варто усвідомити*, що:

- 1) звук вивчається у фізичному (акустичному), фізіологічному (артикуляційному) і функціональному (лінгвістичному) аспектах;
- 2) функціональний аспект вивчення звука є найважливішим. Щоб досягти результатів, їх (звуки) необхідно зіставляти і протиставляти в конкретних словах;
- 3) з огляду на сказане йдеться про метод опозицій, який дозволяє наблизитися до розуміння терміна «фонема».

Учені пропонують виділяти опозиції *релевантні*, тобто такі, що слугують для розрізнення слів і морфем, і *нерелевантні*, які не здатні це робити.

Приклад *релевантної опозиції* в українській мові: [а] – [и] – [у] розрізняють значення слів *дам, дим, дум*; в англійській мові [e] – [i] – [ɪ] – [ɪ:] – [ɔ] – [ɔ:] – [æ] – [u:] у словах *bet, bit, beat, bot, bought, bat, boot*.

А опозиція коротких і довгих голосних є нерелевантною для української мови, на відміну від англійської та німецької.

Функцію розрізнення, яку проілюстровано у прикладах, виконує мінімальна *релевантна* звукова одиниця мова, яку називають **фонемою**.

4.2. Функції фонем: дистинктивна, делімітативна. Диференційні та інтегральні ознаки фонем. Сильні і слабкі позиції.

Варто *звернути увагу*, що фонема як релевантна одиниця виконує

- дистинктивну (є основною) і
- делімітативну (є додатковою) функції.

Дистинктивну функцію також називають смисло- і форморозрізнювальною.

Приклад *смислорозрізнювальної* функції: фонем [j], [т], [м] у словах *як, так, мак*.

Приклад *форморозрізнювальної* функції: фонем [æ], [e] в англійських словах *tap, tep*.

Делімітативна функція вказує на межі морфем чи слів. Наприклад, в англійській мові фонема [ŋ] (назальний звук) ніколи не є на початку слова чи морфеми, тобто має делімітативне значення.

Пам'ятаймо, фонема – це функціональна (абстрактна) одиниця мови, яка реалізовується в матеріальному звуці.

Проаналізуйте таблицю.

<i>фонема</i>	<i>звук</i>
Соціальне явище	Індивідуальне явище
Мовна одиниця	Мовленнєва одиниця
Абстрактна одиниця	Конкретна одиниця
Величина стала	Величина залежна

Диференційні та інтегральні ознаки фонем.

Зверніть увагу! Речення можна сегментувати (розщепити) на елементи у певній послідовності, тобто на слова, морфеми – на фонем, а фонему не можна розщепити на дрібніші функціональні елементи.

Проте фонемі як складному лінгвістичному явищу властиві

- диференційні (розрізнювальні) і
- недиференційні (нерозрізнювальні, або інтегральні) ознаки.

Указані **ознаки** – це узагальнені *артикуляційні* та *акустичні* властивості звуків, наприклад, *передньоязиковість, твердість, м'якість, губність, проривність, фрикативність, дзвінкість, глухість* тощо.

Диференційні ознаки – це ті ознаки фонем, які розрізняють значення слів чи морфем.

Недиференційні ознаки не розрізняють значень слів чи морфем.

Сильні і слабкі позиції.

Фонеми у мовленнєвому потоці можуть природно перебувати у сильних чи слабких позиціях. У сильних позиціях протиставлення і розрізнення фонем досягають повної сили, а в слабких – протиставлення фонем неповне або майже нульове.

Варто пам'ятати, що для **голосних** *сильна* позиція – це позиція під *наголосом*, наголошена, а *слабка* – ненаголошена, саме тому в цій позиції простерігається нейтралізація двох чи більше фонем, тобто їх нерозрізнення. Наприклад, *мене – мене, кленок – клинок*.

Для **приголосних** сильною є позиція перед голосними і сонорними, а слабкою – перед іншими приголосними. Для прикладу, у слові *просити* фонема <с> у сильній позиції перед голосним, а в слові *просьба*, навпаки, у слабкій позиції і реалізує себе в звуці [з'].

Запам'ятайте, в українській та англійській мовах позиція в кінці слова для приголосних, на відміну від російської, є сильною. Напр., *гриб, хліб* – [б], *bad, wide, hard* – [d].

У мовленнєвому потоці в різних позиціях фонема реалізується в конкретних звуках, які називаємо варіантами фонем, або **алофонами**.

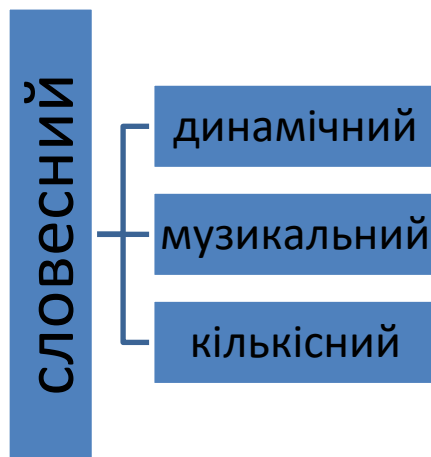
Варіанти варти відрізняти від варіацій фонем, які можуть бути індивідуальними, територіальними чи позиційними видозмінами фонем.

4.3. Види наголосів: словесний (тактовий), фразовий, логічний, емфатичний.

Для висвітлення зазначеного питання **варто знати**, що під час мовлення на ланцюжки звуків (фрази, такти, склади) нашаровуються інші фонетичні явища, які називають **просодичними засобами**. Це – **наголос** та **інтонація**.

Наголосом називаємо виділення в мовленні певної одиниці за допомогою фонетичних засобів.

Розрізняють (відповідно до співвідношення наголосу з певною сегментною одиницею) *словесний, фразовий, логічний і емфатичний* наголос.

Динамічний наголос, або ж експіраторний, силовий, – це такий різновид наголосу, коли один зі складів слова (такту) вимовляється з більшою силою повітряного струменя. Характерний для української, англійської, чеської, французької та ін. мов. Може бути *фіксованим*, наприклад, як у польській, чеській, французькій мовах, або *вільним* (нефіксованим), як в українській, російській, білоруській, сербській, хорватській, литовській та ін. мовах.

У словах *за́мок – замо́к*, *мука́ – му́ка* вільний наголос виконує **смислорозрізнявальну функцію**, а в словах *ві́кна – вікна́*, *вихо́дити – ві́ходити* – **форморозрізнявальну функцію**.

Зверніть увагу, що лінгвісти ще виділяють у мовах з фіксованим і вільним наголосом **нерухомий** і **рухомий** наголоси.

Нерухомий наголос залишається незмінним у різних формах слова, тобто падає завжди на один і той же склад.

Рухомий же у різних формах слова падає на різні склади.

Для прикладу, в англійській мові наголос **нерухомий**, а в українській, навпаки, **рухомий**.

З огляду на сказане, варто також пам'ятати про **побічний** наголос, який характерний для складних слів. Цей наголос яскраво виражений в англійській мові.

Наступний вид словесного наголосу – **музикальний**, або мелодійний, тонічний, – виділяє наголошений склад інтонаційно, завдяки підвищенню основного тону. Властивий норвезькій, шведській, японській мовам.

Кількісний (квантитативний) наголос виділяє склад більшою тривалістю звучання. Функціонує в індонезійській мові, але за наявності динамічного і музикального наголосів.

Пам'ятаймо вислів пимського вченого Діамеда, який сказав, що наголос – це душа слова, оскільки, втративши наголос, слово губить свою самостійність.

Фразовий наголос – це виділення того чи того слова у фразі, тобто посилення словесного наголосу у синтаксичній структурі.

Логічний наголос – це особливе виокремлення якогось слова чи окремих слів у висловлюванні.

Емфатичний наголос – це емоційне виділення слів напруженою вимовою певних звуків. Учені зауважують, що коли йдеться про позитивні емоції, то розтягують голосні, коли про негативні – приголосні звуки. Наприклад, *Чудо-о-о-о-ово! Негід-д-д-дники!*

4.4. Інтонація. Складові інтонації: методика, інтенсивність, паузи, темп і тембр мовлення.

Для цілісного висвітлення зазначеного питання **варто усвідомити**, що членування мовлення на фонетичні відрізки неможливе без інтонування висловлювання.

У мовознавстві **інтонацію** трактують як рух, зміну динаміки тону, що супроводжує висловлювання, як ритміко-мелодійний малюнок мовлення.

Зверніть увагу, що складовими інтонації є:

- мелодика
- інтенсивність
- паузи
- тембр і темп мовлення.

Мелодика мовлення – це зміна частоти основного тону, його інтервалів і діапазонів, напрямку руху (вверх, вниз, рівно).

Інтенсивність – це підвищення або посилення голосу на слові, пов'язана з логічним наголосом.

Пауза – перерва у звучанні, в мовленні; паузи сприяють виділенню змістових параметрів висловлювання.

Темп мовлення – це швидкість мовлення, тобто кількість складів, вимовлених за одиницю часу; **тембр** – це емоційне забарвлення мовлення (веселе, грайливе, сумне тощо).

4.5. **Позиційні фонетичні зміни: кількісна та якісна редукція голосних.**

Усебічне висвітлення вказаного питання передбачає формування розуміння, що в мовленнєвому потоці звуки зазнають певних впливів, зокрема,

- 1) впливу загальних умов вимови (розташування звука у слові, наголошена/ненаголошена позиція) і
- 2) впливу сусідніх звуків.

Йдеться про *позиційні* (1) й *комбінаторні* (2) зміни.

Зверніть увагу, що позиційні зміни охоплюють:

- редукцію голосних (кількісну та якісну),
- оглушення дзвінких в кінці слова,
- протезу.

Редукція голосних – це ослаблення вимови ненаголошених звуків і зміна їхнього значення (*кленок* – *клинок*).

При *кількісній* редукції голосні ненаголошених складів утрачають *силу* і *довготу*, однак зберігають тембр. Так, у низці слів *дуб–дубок–дубовик* кожне наступне [у] втрачає у силі і довготі.

Якісна редукція має місце, коли голосні ненаголошених складів стають не тільки слабшими і коротшими, але втрачають певні тембральні ознаки. Зауважимо, що якісна редукція є лише в мовах з динамічним наголосом, однак в українській мові це явище не спостерігається.

У багатьох мовах (російська, білоруська, польська, німецька, туркменська) спостерігається явище оглушення дзвінких приголосних у кінці слова. Але для української й англійської мов це не характерно, за винятком окремих західноукраїнських говірок.

Протеза – це фонетичне явище появи перед голосним на початку слова приголосного для полегшення вимови. Найчастіше приєднуються голосні [г] і [в], наприклад, *оспа* – *віспа*, *отчина* – *вотчина*, *Анна* – *Ганна*.

4.6. Комбінаторні фонетичні зміни: акомодация, асиміляція, дисиміляція, гаплогія, дієреза, епентеза, метатеза, субституція.

Пам'ятаймо, що комбінаторні зміни мають місце під час впливу один на іншого сусідніх звуків. Сюди відносимо:

- акомодацию,
- асиміляцію,
- дисиміляцію,
- дієрезу,
- епентезу,
- метатезу.

Завдання: знайти вказані терміни, законспектувати їх дефініції, навести приклади цих фонетичних явищ.

4.7. Орфоепія. Транскрипція і транслітерація. Графіка і орфографія.

Для ґрунтовного опрацювання зазначених питань варто звернути увагу на те, що

- 1) звуки в мовленнєвому потоці не знають жодних обмежень, йдеться, зокрема, про індивідуальні варіації фонем;
- 2) найбільше варіацій фонем трапляється в діалектному мовленні;
- 3) літературні норми передбачають правильне вимовляння звуків, властиве кожній природній мові;
- 4) такі норми називаємо орфоепічними, а розділ мовознавства, який, ґрунтуючись на традиціях і тенденціях розвитку мови, встановлює систему вимовних норм, – орфоепією.

Зверніть увагу, що орфоепія, крім норм вимовляння, регулює також правильне наголошування (акцентуацію) слів.

Для передачі на письмі мовлення і фіксації найточнішого реального звучання мовлення людини використовують **фонетичну транскрипцію**. Це зумовлено тим, що букви алфавіту не передають точно звучання, оскільки можуть передавати в певних позиціях різні звуки.

Іншими словами, *транскрипція – це реальний запис мовлення без урахування графіки і правопису*.

Особливу роль фонетична транскрипція відіграє при *навчанні іноземній мові*, зокрема коли написання різниться від вимовляння.

Щоб точно затранскрибувати фонетичні особливості мовлення розроблено систему *діакритичних* знаків, які позначають довготу звука, його м'якість, паузи, словесний наголос, побічний наголос, нескладотворчий характер голосних.

Пам'ятайте, коли йдеться про запис фонемного складу слова, використовують *фонематичну транскрипцію*.

Важливо для *практики перекладу* також використовувати *транслітерацію*, тобто побуквену передачу текстів або окремих слів, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи. Використовують транслітерацію головню у міжнародній кореспонденції чи бібліотечній справі. Основне завдання *практичної транслітерації* – якнайточніше передати звучання і зберегти морфемну структуру слова та його графічні особливості.

4.8. Передумови виникнення письма. Значення письма в історії суспільства. Етапи і форми розвитку графічного письма.

Відомо, що письмо є важливим етапом в історії кожної мови, оскільки уможлиблює передачу і зберігання усної мови в просторі і часі.

Варто знати і розуміти, що письмо – це *штучно* створена система графічних знаків для фіксації мовлення, яка дозволяє передавати інформацію у просторі й часі. Саме тому винайдення письма вважають другою за важливістю подією після мови. Отже, письмо – це:

- важливий допоміжний засіб передавання інформації;
- вагома передумова інтелектуальної революції людства і прискорення науково-технічного прогресу, культури цивілізації;
- засіб оптимальної організації суспільства, його життя, виробництва, торгівлі тощо;
- система, яка залишається актуальною і в сучасному світі, незважаючи на інші технічні засоби фіксації інформації.

Пам'ятаймо, як і будь-яка складна система, письмо пройшло кілька етапів свого становлення. І першим етапом була *пиктографія*, тобто відображення змісту повідомлення через

малюнок чи серію малюнків. Піктографію ще називають *малюнковим письмом*.

Другим етапом генези письма була *ідеографія*, тобто письмо графічними знаками, що позначають певні поняття. А основною одиницею такого письма була *ідеограма*. Сьогодні ідеографія використовується, для прикладу, у системі дорожніх знаків.

Для повного розкриття теми варто також згадати, що зараз наявні тенденції до спрощення письма, зокрема, які умовно можна назвати:

- лексична,
- граматична,
- фонографічна.

4.9. Графіка і орфографія. Принципи орфографії.

Знання орфографії є вкрай актуальним для сучасної освіченої людини. *Орфографію* у мовознавстві розуміють як розділ мовознавства, що вивчає систему правил однакового (правильного написання), а також саму систему написань, що історично склалася, традиційно усталена, схвалена соціумом, для використання у писемному мовленні.

Чим орфографія відрізняється від графіки?

Графіка є передусім сукупністю засобів письма (букви алфавіту, допоміжні знаки), а також розділом мовознавства, що вивчає співвідношення між буквою (графемою) і звуком.

Важливо також для цілісного висвітлення питання знати принципи орфографії, серед яких виділяють:

- фонетичний,
- морфологічний,
- історико-традиційний,
- ідеографічний (символічний).

Відповідно до *фонетичного* принципу усі слова пишуться так, як і вимовляються. Для прикладу, написання префіксів *з-* і *с-* в українській мові (згадати, спитати), також *гарячий* (хоча *горіти*), *чорний* (хоча *черниця*), *чеський* (але *чех*), *серце* (але *сердечний*).

Морфологічний принцип передбачає однакове написання однієї й тієї самої морфемі незалежно від її вимови в тій чи тій позиції. За цим принципом пишемо слова *сміється*, *братський*, *пісня*, *агентство* тощо.

Зазначимо, що українська орфографія активно поєднує фонетичний та морфологічний принципи.

Історико-традиційний принцип полягає в тому, що сьогодні маємо в мові такі написання, які неможливо пояснити ні з точки зору звучання, ні з точки зору морфемної структури. Наприклад, *левада, леміш, лиман, кишеня* та ін.

Ідеографічний, або символічний, принцип опирається передусім на смислові відмінності подібних написань, наприклад, *компанія* і *кампанія*. За цим принципом записують різні закінчення для передачі різних значень, порів.: *звука* і *звуку*, *блока* і *блоку*, *органа* і *органу* і т. д.

Важливо розуміти, що орфографія є постійним предметом зацікавлень лінгвістів, оскільки значною мірою детермінує питання культури мови.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке фонема? У чому відмінність між релевантними і нерелевантними опозиціями?
2. У чому виявляє себе дистинктивна функція фонем?
3. Назвіть диференційні та інтегральні ознаки фонем, яка їх функція?
4. У чому відмінність фонем і звука?
5. Як Ви розумієте сильну і слабку позиції фонем?
6. Які види наголосу Ви знаєте? Проаналізуйте види словесного наголосу.
7. Які є складові інтонації?
8. Що лежить в основі виділення позиційних і комбінаторних фонетичних змін?
9. У чому відмінність між транскрипцією і транслітерацією, фонетичною і фонематичною транскрипцією?
10. Які етапи розвитку письма Ви знаєте?
11. Яка відмінність між графікою і орфографією?
12. Назвіть принципи орфографії. Як Ви розумієте фонетичний і морфологічний принцип написання?

Навчально-методичне видання

*Рекомендовано до друку вченою радою
ЗВО «Університет Короля Данила»
30 вересня 2023 р., протокол №2.*

Бойчук В.М., Бойчук М.В.

Вступ до мовознавства

**Навчально-методичні рекомендації
для самостійної роботи**

Віддруковано з готового макету замовника

Підписано до друку 17.05.2023 р.
Формат 60x84 1/16. Умов. друк. арк. 2,09.
Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”.
Друк цифровий. Зам № 97.
Наклад 100 примірників.

Видавець Кушнір Г. М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції: серія ІФ №31 від 26.01.2009 р.
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шота Руставелі, 1,
тел. (099) 700-47-45, e-mail: kgm.print@i.ua